

Nelu ZUGRAVU
(Universitatea
„Alexandru Ioan Cuza” din Iași) | **Frumosul fără chip.
Portretul împăratului în literatura/
istoriografia antică târzie**

Abstract: (The Aniconic Beauty: The Imperial Portrait in Late Antique Literature and Historiography) After a brief introduction regarding the current thematic and methodological orientations in the research of biography, especially the imperial one, in ancient literature/historiography, the conference addresses the mutations suffered by this literary genre in Late Antiquity, emphasizing the gradual diminution, until the disappearance, of the section dedicated to the sovereign's physical aspects. Whether it is the actual biography or any other literary form (historiography, panegyric, political poem, wedding poem, epistle, epigraphic eulogy, funeral speech, etc.), the individualizing elements of the emperor's body are blurred or missing, the sovereign becoming a quasi-aniconic existence. As in the moral domain, where the tendency of the authors is to emphasize a value, an idea incarnated by the *princeps*, in that of physical representation, the sovereign identifies with beauty itself. The phenomenon is closely connected with the philosophical-religious orientations specific to the era, which emphasized the idea of assimilation with divinity in its strongly aniconic dimension and radicalized the distinction between body and soul in favor of the latter (Neoplatonic metaphysics, henotheistic religiosity of a solar nature, Christianity), with the emergence of new forms of visual expression (the disappearance of theomorphic representations of sovereigns, the monumentality and hieratic rigidity of the emperor's images as expressions of his transcendental dimension, the centrality of the eyes in the imperial portrait, etc.), but also with the changes in imperial ideology (the monarch as the *eikon* of its celestial counterpart, brightness as an attribute of the sacred character of the monarchy, the inaccessibility of the sovereign, etc.). In all this context, *pulchritudo* becomes an ideological tool, on which conference will insist, making, of course, constant references to previous contributions: the source of *pulchritudo regia*; *forma* as a criterion of legitimacy; the expressiveness of imperial *vultus*; *fulgor oculorum*; the immateriality of the imperial body and its radiant solarly.

Keywords: *Late Antiquity, biography, pulchritudo regia, forma, forma divina, imperial ideology.*

Rezumat: După o scurtă introducere privitoare la orientările tematice și metodologice actuale din cercetarea biografiei, în special a celei imperiale, în literatura/istoriografia antică, conferința abordează mutațiile suferite de acest gen literar în antichitatea târzie, accentuând asupra diminuării treptate, până la dispariție, a „rubricii” dedicate aspectelor fizice al suveranului. Fie că este vorba de biografia propriu-zisă, fie de oricare altă formă literară (istoriografie, panegiric, poem politic, poezie nupțială, epistolă, elogiu epigrafic, discurs funebru ș.a.), elementele individualizatoare ale corpului împăratului sunt estompate sau lipsesc cu desăvârșire, suveranul devenind o existență cvasi-aniconică. Ca și în domeniul moral, unde tendința autorilor este de accentua asupra unei valori, a unei idei încarnate de *princeps*, în cel al reprezentării fizice, suveranul se identifică cu frumusețea însăși. Fenomenul se află în strânsă conexiune cu orientările filosofico-religioase specifice epocii, care au accentuat ideea asimilării cu divinitatea în dimensiunea sa puternic aniconică și au radicalizat distincția dintre corp și suflet în favoarea celui din urmă (metafizica neoplatoniciană, religiozitatea henoteistă de natură solară, creștinismul), cu emergența unor noi forme de expresie vizuală (dispariția reprezentărilor teomorfe ale suveranilor, monumentalitatea și rigiditatea hieratică a imaginilor împăratului ca expresii ale dimensiunii transcendente a acestuia, centralitatea ochilor în portretul imperial etc.), dar și cu schimbările din ideologia imperiale (monarhul ca *eikon* a omologului său celest, luminozitatea ca atribut al caracterului sacru al monarhiei, inaccesibilitatea

suveranului etc.). În tot acest context, *pulchritudo* devine un instrument ideologic, asupra căruia va insista comunicarea, făcându-se, în mod firesc, referiri constante la contribuțiile anterioare: sursa lui *pulchritudo regia*; forma ca criteriu al legitimității; expresivitatea lui *vultus imperial*; *fulgor oculorum*; imaterialitatea corpului imperial și solaritatea radiantă a acestuia.

Cuvinte-cheie: *Antichitatea târzie, biografie, pulchritudo regia, forma divina, ideologie imperială.*

Introducere

Studiul biografiilor antice, în general, al celor ale împăraților romani, în special, se bucură încă de un interes deosebit, așa cum o arată numeroasele contribuții apărute în ultimele decenii. Fie că dezvoltă aspecte fundamentate pe orientări tematice și metodologice mai vechi, fie că se aliniază direcțiilor epistemologice recente dintr-un domeniu sau altul al cercetării literar-istoriografice, ele au contribuit nu numai la aprofundarea biografiei ca gen literar (tipologii, public, caracter, tehnică, funcții etc.), ci și la înțelegerea mai nuanțată a unor laturi obscure, tratate inadecvat sau insuficient revelate ale vieții și activității unor personalități antice, cu precădere, ale suveranilor. În acest sens, pe lângă lucrările de sinteză sau articolele având un caracter mai general dedicate biografiei antice (Grant 2005, 76-81; Smith 2016, 20-63; De Temmerman (ed.) 2020; Baroud 2022, 149-173), pot fi amintite interesante, inovative și, uneori, provocatoare realizări venite din analiza revizuită a surselor (Baar 2012; Gangloff 2019; Schultz 2019; Taveira Baptista, Ribeiro Leite 2021, 262-283), dinspre „venerabila” interpretare fiziognomonică (Rohrbacher 2010, 94-103; Vidén 2018, 37-48; Chazal 2021; Le Person-Rolland 2022, 35-56) ori paideutică și evaluativă («miroirs de prince») (O’Meara, Schamp 2006; Pottier 2016, 405-418; Cartoux, Orsini 2018; Gangloff (ed.) 2022), din sfera naratologiei (Ross 2016; Burgersdijk 2016, 240-256), a intertextualității (O’Gorman 2009, 231-242; Kelly 2009; Fantuzzi 2013; Woodman 2015, 254-268; Baragwanath 2017, 155-171; Roisman 2017, 250-266; Chrysantou 2018) și a teoriei discursului (Frazão José 2014, 78-99), din domeniul grupat de exegeza de limbă engleză sub noțiunile de “fictionality”, “fictionalization”, “fictiveness”, “fictivity”, “fiction” (Borghart, De Temmerman (eds.). 2010; Cullhed 2015; De Temmerman, Demoen (eds.) 2016; Rohrbacher 2016; Kemezis 2018, 302-313), dinspre așa-numitele “political/pragmatic biographies”, considerate alternative mai adecvate la “moral biographies” (De Bois, Bons, Kessels, Schenkeveld (eds.). 2004; Jacobs 2018; Klooster 2020, 323-333), din spațiul studiilor moderne despre conducere (“leadership studies”) (Manders, Slootjes (eds.). 2020) și al celor originare mai ales în psihologia politică despre “character assassination” (Icks, Shiraev (eds.) 2014; Ash 2016, 200-216; Samoilenko, Icks, Keohane, Shiraev (eds.) 2020; Icks 2024, 641-657), dinspre cercetările fenomenului identitar, biografia fiind catalogată drept o „arenă a identității intelectuale” (Urbano (ed.) 2013), dinspre conceptul «biohistoire politique» atribuit lui Foucault (Perez 2020, 17-20), materializat, printre altele, în investigarea

multifațetată a corpului suveranilor («le corps des souverains») («la Césarite», “corporeality”, «la santé du prince», «la mort du prince» etc.) (Prost, Wilgaux (eds.) 2006; Fögen, Lee (eds.) 2009; Meister 2012; Benoist 2012, 261-278; Ash, Mossman, Titchener (eds.) 2015; Foa, Malamut, Zaremba (eds.) 2016; Husquin 2020; Gangloff, Maire (eds.) 2020; Le Doze (ed.) 2021; Gangloff, Gorre (eds.) 2022; Becker 2024, 23-36). Acestea din urmă le putem alătura orientarea care analizează diversele *vitae imperatoriae* ca biografii politice și ecou al mutațiilor petrecute în sfera spirituală, religioasă și estetică în antichitatea târzie, inclusiv în domeniul reprezentării și al percepției corpului împăratului; contribuțiile de pionierat și programatice sunt datorate lui Valerio Neri (Neri 2004; Neri 2017, 57-66; Neri 2019). În această direcție ne înscriem și noi, abordând mai jos un aspect mai puțin cercetat, anume instrumentalizarea ideologică a frumuseții împăratului ca element central al noii teologii politice manifestate în antichitatea târzie – așa-numită „regalitate/monarhie sacră”, teoretizată relativ recent de istoricul brazilian Gilvan Ventura da Silva (da Silva 2015).

Împăratul ca întruchipare a frumuseții în antichitatea târzie

Una dintre mutațiile semnificative petrecute în redactarea de *bioi/vitae* în antichitatea târzie se observă în domeniul conținutului: fie că este vorba de biografia propriu-zisă sau de oricare altă formă literară care conține “biographical sketches” (breviar, istoriografie, panegiric, poem politic, poezie nupțială, epistolă, elogiu epigrafic, discurs funebru ș.a.), tendința este de restrângere, până la dispariție, a „rubricii” dedicate aspectelor fizice ale unei personalități. În *Relationes* X-XII rostite între decembrie 384 și ianuarie 385, cunoscutul om politic roman Symmachus anunța principilor Valentinian II, Theodosius și Arcadius moartea lui Vettius Praetextatus și solicita, în virtutea excelenței acestuia în *uirtus* – *uir omnium domi forisque uirtutum* (*Rel.* X, 1); *uirtutum omnium uir* (*Rel.* XI) –, aprobarea pentru ridicarea unei statui, ca omagiu adus virtuții (*de honore uirtutis*) (*Rel.* XII, 2); suntem departe de ceea ce conținea elogiuul funebru al lui Lucius Cornelius Scipio Barbatus, consul în 290 î.Hr., conform căruia *uirtus* a acestuia era egalată de frumusețea fizică: *fortis uir sapiensque, quouis forma uirtutei parisuma fuit* (*CIL* I² 7).

Și în cazul împăraților, punctul de greutate se mută pe dimensiunea morală și etică a personalității – *natura et mores, virtutes et mores, mores, boni mores* etc., conform autorilor vremii; *res gestae, acta* sau *facta principum* – nelipsite – le augmentează, le hiperbolizează; tetrarhii, spunea retorul Eumenius într-o *oratio* din 298, sunt stăpânii tuturor virtuților (*virtutum omnium domini*) (*Pan.*, V [9], 20, 1). În schimb, descrierea aspectelor fizice se diminuează ca întindere sau chiar dispare. Când, totuși, aceasta își găsește loc în paginile unor scrieri, ea răspunde unui imperativ ideologic amplu difuzat prin intermediul literaturii, istoriografiei, epigrafiei, numismaticii, artei târzii, anume inserția într-un model politic prin *comparationes* cu repere tradiționale de *summi viri* republicani sau principii din perioada Imperiului clasic recunoscuți inclusiv pentru desăvârșirea somatică (Zugravu 2022, 309-335); așa

procedează, de exemplu, autorul anonim al *Epitome-i de Caesaribus* în primii ani ai veacului al V-lea când, caracterizând fizicul lui Theodosius, îl aseamănă cu Traianus:

Fuit autem Theodosius moribus et corpore Traiano similis, quantum scripta ueterum et picturae docent: sic eminens status, membra eadem, par caesaries, os, absque eo quod illi aliquantum uellendo steriles genae, neque tam ingentes oculi erant, nescio an et tanta gratia tantusque flos in facie seu tanta dignitas in incessu. („Așa cum ne arată scrierile celor vechi și imaginile, Theodosius seamăna la fire și la trup cu Traianus: aceeași statură înaltă, aceeași conformație fizică, părul și fața erau la fel, doar că la Traianus, prin epilare, pomeții obrazilor erau ceva mai netezi și nici ochii nu erau așa de mari; nu știu dacă avea și atâta farmec, atâta strălucire a chipului sau atâta distincție a mersului.”) (Epit. De Caes., LXVIII, 8) (Moreno-Ferrero 2013, 133-134)¹.

Însă, așa cum spuneam, tendința generală e de reducere sau abandonare a interesului pentru portretul fizic. Un exemplu semnificativ îl reprezintă necroloagele care încheie capitolele dedicate suveranilor din veacul al IV-lea în *Res gestae* ale lui Ammianus Marcellinus: însușirile bune și rele ale lui Constantius II (*bonorum... vitiorumque eius*) (XXI, 15, 1) sunt descrise în 18 paragrafe (XXI, 16, 1-18), celor fizice rezervându-li-se doar unul singur (XXI, 16, 19); din cele 27 de secțiuni în care caracterizează sintetic domnia și personalitatea lui Iulianus (XXV, 4, 1-27), unul înfățișează aspectul fizic (XXV, 4, 22) – celelalte elogiază faptele sale mari și distincția caracterului, care-l îndreptăteau să fie așezat printre eroii de altădată (*Vir profecto heroicis connumerandus ingeniis, claritudine rerum et coalita maiestate conspicuus*) (XXV, 4, 1); necrologul lui Valentinianus I se întinde pe trei capitole însumând 31 de paragrafe (XXX, 7-9), în 30 dintre ele descriindu-se *acta* (XXX, 7, 1-11), *vitia* (XXX, 8, 1-14), calitățile și faptele bune (XXX, 9, 1-6), unul singur amintind trăsături fizice ale principelui (XXX, 9, 6); la fel se întâmplă cu Valens: șapte dintre cele opt secțiuni ale portretului acestuia (XXXI, 14, 1-8) descriu *bona* și *vitia* (XXXI, 14, 1-6; 8). În lucrarea *Historiae abbreviatae*, care este o istorie a imperiului în microportrete de suverani de la Augustus la Constantius II, Aurelius Victor este și mai restrictiv: înfățișarea somatică a acestora lipsește cu desăvârșire, motivația fiind că, pentru un *summus rector*, conduita morală trebuie să fie superioară oricăror înzestrări fizice sau intelectuale (Caes., 8, 8). Astfel, extrapolând o observație a lui Marie-Claude L'Huilier despre suveranii elogiați în *Panegyrici Latini* (L'Huilier 1986, 529-583; L'Huilier 1992), putem afirma că, în multe scrieri din antichitatea târzie, inclusiv în biografii,

¹ Vezi, de asemenea, comparațiile pe seama Gordienilor ale autorului anonim al *Historia-ei Augusta*: Gordianus cel Bătrân seamăna foarte mult cu Augustus, încât lăsa impresia că posedă vocea, obiceiurile și statura acestuia (*Gordianum seniore[m] Augusti vultum sic repraesentasse, ut et vocem et morem et staturam eiusdem ostentare videretur*), fiul său, Gordian II, părea foarte asemănător cu Pompei, deși nu se poate afirma că Pompei era corpulent (*filium vero Pompeio simillimum visum, quamvis Pompeius obesi corporis fuisse denegetur*), iar nepotul, Gordian III, așa cum arătau portretelor, amintea de figura lui Scipio Asiaticus (*nepotem autem, cuius etiam nunc imagines videmus, Scipionis Asiatici faciem rettulisse.*) (SHA, Gord., XXI, 5).

împăratul încarnează mai degrabă o valoare decât o persoană, o idealitate decât o individualitate (*virtus, clementia, sanctitas* etc.) (Daguet-Gagey 2022, 281-309), iar în planul reprezentării fizice – o abstracțiune, nu un corp vizibil; elementele particulare ale corpului acestuia sunt estompate sau lipsesc cu desăvârșire, suveranul devenind o existență cvasi-aniconică. Fenomenul e în strânsă conexiune cu evoluțiile din sfera spiritualității epocii, în care păgânismul și creștinismul prezentau evoluții concordante: noi tendințe ale metafizicii platoniciene, care au radicalizat concepția din *Phaidon* despre diferența dintre corp și suflet în favoarea celui din urmă; ascensiunea ascezei în secolele III-IV, care a accentuat dimensiunea etică a relației corp-suflet și ideea evadării din trup; gândirea teologică și antropologică a Părinților Bisericii, care se concentra asupra necesității asimilării cu divinitatea în dimensiunea sa puternic aniconică și a frumuseții interioare și „invizibile” (Dzielska, Twardowska (eds.) 2013; Tsuchihashi 2015, 100-116; Marmodoro, Cartwright (eds.) 2018; Leatherbury 2023, 543-573); emergența unor noi forme de expresie vizuală – dispariția reprezentărilor theomorfe ale suveranilor (Rosso 2014, 217-260; Huet, Rosso 2022, 193-230), monumentalitatea și rigiditatea hieratică a imaginilor împăratului ca expresii ale dimensiunii transcendente a acestuia (Bogdanović (ed.) 2018; García Ruiz, Quiroga Puertas (eds.) 2021); schimbările din ideologia imperială, care subliniază sacralitatea monarhiei (da Silva 2015) – monarhul ca *eikon* a omologului său celest (Cadenas González 2016, 93-108), ținuta statuară (Amm., XVI, 10, 9-12 /10, 10: *immobilis, tamquam figmentum hominis*), centralitatea ochilor (Prusac 2011, 59-70), luminozitatea, solaritatea corpului (Marone 2016, 371-382) etc.

În acest context, dacă, fizic, împăratul nu este un corp, nu are un chip anume, atunci ce este? El este frumusețea însăși. În vremea lui Diocletianus, Menander Rhetor, teoreticianul discursului regal, includea frumusețea printre calitățile ce trebuiau exaltate și-l sfătuia pe orator să afirme că această calitate rivalizează cu cea a stelelor (Men. Rhet. III, 371.15). Sursele târzii abundă de exemple de suverani a căror *pulchritudo* (*forma*) era, fie cu adevărat memorabilă, fie redată în termeni exagerați de autori, cu scopul de a răspunde intereselor politice și obiectivelor ideologice ale grupurilor pe care le reprezentau sau de a se conforma tendințelor spirituale și artistice ale epocii: Augustus¹, Hadrianus², Aelius³, Antoninus Pius⁴, Verus⁵, Septimius

¹ *Epit. de Caes.*, I, 20: *fuit... corpore toto pulcher, sed oculis magis.*

² *SHA, Hadr.*, XXVI, 1: *forma comptus.*

³ *SHA, Hadr.*, XXVI, 1: *pulchritudo regia*; *Hadr.*, XXIII, 10: *forma*; *Ael.*, V, 1: *forma.*

⁴ *SHA, Ant. Pius*, II, 2: *fuit vir forma conspicuus*; de asemenea, *Epit. de Caes.*, XV, 4: *... tanti imperatoris... quam ornatu uultu serie pulchro...*

⁵ *SHA, Ver.*, X, 6: *fuit decore corpus.*

Severus¹, Geta², Pescennius Niger³, Diadumenus (Diadumenianus)⁴, Heliogabalus⁵, Aurelius Alexander⁶, Maximinus *filius*⁷, Gordianus II⁸, Gordianus III⁹, Valerianus *minor*¹⁰, Aurelianus¹¹, Galerius¹², Constantius I¹³, Constantinus¹⁴, Iovianus¹⁵, Theodosius¹⁶, Honorius¹⁷. Și femeile de spiță princiară se remarcă prin frumusețe deosebită, precum Iulia Domna, soția lui Septimius Severus¹⁸, Zenobia, regina Palmyrei¹⁹, Fausta, *puella* dată în căsătorie lui Constantinus²⁰, Eusebia, soția lui Constantius II²¹, Serena, fiica lui Honorius, fratele lui Theodosius I, soția lui Stilicho²², și sora sa Termanzia²³. În tot acest context, *pulchritudo* devine un instrument ideologic.

¹ SHA, Sev. XIX, 9: *decorus*.

² SHA, Geta, IV, 1: *fuit adulescens decorus*.

³ Pesc. Nig., VI, 5: *fuit... forma decorus*.

⁴ SHA, Macr., XII, 9: *egregius forma iuvenis*; de asemenea, SHA, Diad., III, 2: *Puer fuit omnium speciosissimus...*

⁵ SHA, Macr., IX, 3: înainte de domnie, impresiona prin *pulchritudo*, *statura* și *sacerdotium*; de asemenea, Heliog., XXIII, 5: purta o diademă cu pietre scumpe (*diadema gemmata*), ca să fie mai frumos (*pulchrior*); Herod., V, 3, 7: „Băiatul era în floarea tinereții și, la înfățișare, trecea drept cel mai frumos vlăstar al tineretului din vremea lui; și întrucât în una și aceeași faptură frumusețea trupului și floarea vârstei se întâlneau cu un chip plăcut la vedere, oricine l-ar fi putut asemui cu oricare dintre frumoasele statui ale lui Dionysos.”; V, 6, 10: „chipul lui frumos”.

⁶ SHA, Alex. Sev., IV, 4: *Et erat eius corporis, ut praeter venustatem ac cultum*.

⁷ SHA, Maxim., XXII, 7: *qui speciosissimus erat*; XXVII, 1: *pulchritudinis fuit tantae*; XXIX, 7: «*pulchrior imperator*»; de asemenea: XXVIII, 3: era defăimat pentru frumusețea (*pulchritudo*) lui nepătată (*incorrupta*), de parcă era coborâtă din cer (*divinitus*); XXIX, 3: «... *pulcher...* »; XXXII, 1: *tantam pulchritudinem oris fuisse in filio, ut etiam caput eius mortui iam nigrum, iam sordens, iam maceratum, diffuente tabo, velut umbra pulchri oris videretur*.

⁸ SHA, Gord., XVIII, 1: *forma conspicuus*.

⁹ SHA, Gord., XXXI, 4: *pulcher*.

¹⁰ SHA, Val., VIII, 1: *forma conspicuus*.

¹¹ SHA, Aur., VI, 1: *fuit decorus ad gratia*.

¹² Epit. de Caes., XL, 15: *pulcher corpus*.

¹³ Pan. VI [7], 3, 3-4: *caelestis... vultus... forma*.

¹⁴ Pan., VII [6] 16, 9: *venerabilis forma*; de asemenea, Eus., VC, I, 19.2: pe când era în armata imperială, era incomparabil în privința frumuseții corpului; vezi și *infra*.

¹⁵ Epit. de Caes., XLIV, 3: *Hic fuit insignis corpore*.

¹⁶ Pan. XII [2], 6, 2: *forma venerabilis*.

¹⁷ Claud., *Fescennina dicta Honorio Augusto et Mariae*, I, 1: *Princeps corusco sidere pulchior*; 5: *Que digna formae laus erit igneae?*; 32: *pulcher*.

¹⁸ Aur. Vict., Caes., 21, 3: *forma*; SHA, Carac., X, 2: *pulcherrima*.

¹⁹ SHA, Tr. tyr., XV, 8: *mulier omnium nobilissima orientalium feminarum et ... speciosissima*.

²⁰ Pan. VI [7], 6, 2: *divinus decor*.

²¹ Iul., *Laus Euseb.*, 5: se remarcă prin noblețe, printr-o excelentă educație, printr-o inteligență nu mai puțin eminentă și printr-o frumusețe capabilă să pună în umbră pe cea a tuturor fetelor de vârsta sa, așa cum în fața strălucirii lunii aspectul stelelor se estompează.

²² Claud., *Carm.* 30, 69 (*pulchra Serena*), 121-122 (*pulchrum os*).

²³ Claud., *Carm.* 30, 121-122: *pulchrum os*.

Frumusețea imperială ca instrument ideologic

Pe urmele lui Platon, în biografia lui Apollonios din Tyana din *Vitae Philosophorum et Sophistarum*, Eunapios spunea că importantă este frumusețea în sine, nu o frumusețe anume (Eun., VS, II, 2), dar romanii au exploatat ideologic acest principiu filosofic: există o *forma imperatoria* (un fizic imperial, o frumusețe demnă de un împărat), o *pulchritudo regia* (o frumusețe impunătoare, demnă de un împărat) (SHA, Ael., V, 2): odată intrat în *Mediolanum* în 312, spunea un autor anonim în 313, toți contemplau *pulcherrima imperatoris forma* a împăratului Constantins (*Pan.*, IX [12], 7, 5). Această frumusețe specifică principilor e o dovadă a integrității fizice și morale a acestora – cu alte cuvinte, a congruenței dintre frumusețea somatică și cea morală – „frumusețea virtuții”, cum spunea Iulian în *Laus Constantii*, urmându-l pe Iamblichos (Iul., *Laus Const.*, 2 (3d)), *decor animi, forma virtutum*, după Claudius Mamertinus (*Pan.*, XI [3], 5, 3-4) –, care garantează *plenitudo potestatis* – așadar, capacitatea plenară de exercitare adecvată a puterii: într-un *panegyricus* rostit în 297 la *Augusta Treverorum* în cinstea lui Constantius Caesar, oratorul anonim spunea că pe chipul (*vultus*) acestuia se pot vedea semnele oricărei virtuți (*omnium signa virtutum*): *in fronte gravitatis* (pe frunte, gravitatea, seriozitatea, demnitatea), *in oculis lenitatis* (în ochi, blândețea, bunătatea, indulgența), *in rubore verecundiae* (în roșeața obrazilor, a feței, spiritul rezervat, stima, pudoarea), *in sermone iustitiae* (pe gură, dreptatea, spiritul de dreptate) (*Pan.*, IV [8], 19, 3). În egală măsură, *pulchritudo* dă strălucire, deopotrivă, lui *maiestas* (măreția, superioritatea care impune respect) difuzată de corpul imperial (*totius corporis diffusa maiestas*) și lui *dignitas* sau *decus* (prestanța, distincția, onoarea impusă în temeiul poziției ocupate, demnitatea, stima, autoritatea) emanată de chipul suveranului (*oris dignitas*), cum, pe urmele lui Plinius cel Tânăr¹, sublinia un alt orator în 312 (*Pan.*, IX [12], 19, 6); „cu frumusețea staturii și cu trăsăturile feței bine proporționate, avea prestanța cerută de maiestatea imperială (*atque pulchritudo staturae liniamentorumque recta compago maiestatis regiae decus implebat*)”, scria, mai târziu, și Ammianus Marcellinus despre împăratul Valentinianus I (Amm., XXIX, 9, 6); de asemenea, referindu-se la numirea direct ca *Augustus* a lui Gratianus *puer*, același istoric specifică faptul că acesta se distingea, printre altele, prin frumusețea chipului și corpul bine proporționat, însușiri prin care se putea compara cu cei mai aleși dintre vechii împărați (*quae imperatorem implesset cum veterum lectissimis comparandum*) (Amm., XXVII, 6, 15).

În schimb, un împărat indezirabil, un *malus princeps*, e diform sau asimetric în raportul dintre fizic și moral, degajând, astfel, imoralitate și, deci, inadecvare politică, așa cum se degajă din opiniile autorului anonim al *Historia-ei Augusta*, finalizată spre anul 400: Commodus, menționa el, „a avut un corp bine proporționat (*fuit forma quidem corporis iusta*), cu o privire însă de prostânc (*vultu insubido*), cum sunt de obicei oamenii beți (*ut ebriosi solent*)” (SHA, Comm., XVII, 3); înfățișarea lui Caracalla inspira răutate (*vultu etiam truculentior factus est*) (SHA, Carac., II, 1); Macrinus,

¹ Plin., *Pan.*, IV, 7: *iam honor capitis et dignitas oris*.

homo omnium vitiorum, era un adevărat histrion bătrân și urât (*histrion iam senior turpis*) (SHA, *Macr.*, V, 8); în sfârșit, Maximinus, cu a sa *magnitudo corporis* (SHA, *Maxim.*, II, 2), se aseamăna monștrilor legendari Cyclop, Busiris, Sciro, Falaris, Tyfon, Gigas (SHA, *Maxim.*, VIII, 5), comparație care avea menirea de a augmenta caracterul tiranic, sângeros, al principatului acestuia. Astfel, afiliat cercurilor senatoriale, opuse puterii imperiale autoritare, anonimul manipula descrierea aspectului somatic al suveranilor pentru a servi intereselor acestora. Dacă, așa cum tocmai am subliniat, Maximinus era demonizat pentru mărirea exagerată a corpului, aceeași caracteristică a unui uzurpator (*tyrannus*) inexistent, Celsus, era apreciată ca demnă de un suveran: *corporis magnitudine, ut dignus videretur imperio* (SHA, *Tr. tyr.*, XXIX, 2).

Izvorul acestei frumuseți? Ca și alte *bona* ale principilor (*mens, virtus, prudentia, providentia, potentia, vis, intellegentia* etc.), *pulchritudo* este un dar divin, o dovadă a nobleței sufletului, o expresie a naturii divine care se manifestă în împărat (*numen*), o valoare de excelență care asigură guvernarea desăvârșită a Imperiului terestru – proiecție a celui celest¹. Originea acestei idei coboară la Platon, fiind reluată de neoplatonismul epocii imperiale, în special de Plotin (Miles 1999; Gál 2022), și o întâlnim în două panegirice – unul rostit de un retor anonim în 310 în cinstea lui Constantin (Pan., VII [6], 17), iar celălalt de Latinus Pacatus Drepanius în 389 în onoarea lui Theodosius (Pan. XII [2], 6, 3): frumusețea fizică (*decor corporis*), frumusețea unui chip (*vultus*), citim aici, e o dovadă a faptului că acel corp (*corpus*) a devenit un *domicilium*, un *habitaculum* în care un spirit divin (*spiritus divinus; divinus animus*) a intrat să locuiască (*spiritus divinus intravit habitator*) (Pan. VII [6], 17, 3; XII [2], 6, 3); de aceea soldații i se închinău lui Constantin ca unui zeu – pentru că un aspect așa frumos precum avea el era, în mod cert, expresia divinității (*cuius tam pulchra forma est quam certa divinitas*) (Pan., VII [6], 17, 3); și, într-adevăr, menționa mai încolo, precum Apollo (*ut ille*) al cărui templu îl vizitase în Gallia (*Apollo tuus*), principele era *iuvēnis et laetus et salutifer et pulcherrimus* (Pan., VII [6], 21, 6).

Fiind o frumusețe de origine zeiască, e aproape imposibil de reprezentat artistic și de redat în cuvinte; ea e inefabilă (Iul., *Symp.*, 2 (308 A-B)). Pentru a înfățișa frumusețea divină (*divinus decor; divina species*) a Faustei și a lui Constantin pe pereții palatului din Aquileia, spunea un orator anonim într-un *panegyricus* din 307 în cinstea lui Maximianus și Constantin, pictorul s-a supus unei imens efort, deoarece, motiva el, spre deosebire de *deformitas* (urâtenia fizică), care se reproduce ușor datorită elementelor particulare, reprezentarea perfectă a lui *pulchritudo* e foarte dificilă, *quam rara est pulchritudo* (Pan. VI [7], 6, 2-5).

Astfel, translând în planul reflecției politice, *forma imperatoris* reprezintă un atribut vizibil al inserției suveranului în lumea divină, o dovadă a faptului că împăratul este o replică (*eikon*) pământească a omologului său celest, un simbol al elecțiunii divine a acestuia (Neira Faleiro 2003, 170-185) – în ultimă instanță, o dovadă a

¹ Precum Iupiter, care sălășluiește în înaltul cerului, dar prezența sa se resimte în întreaga lume, același lucru se întâmplă cu suveranii – *omnes terras omniaque maria plena esse vestri*, spunea despre tetrarhi retorul gallo-roman Mamertinus într-un *panegyricus* rostit în 291 (Pan., III [11], 14, 3).

caracterului sacru al instituției monarhice, concept ideologic vehiculat în panegiristica diarhică și tetrarhică, în *laus Constantini* a lui Eusebius, în discursurile politice ale lui Themistios (Orr. I-IV)¹ (da Silva 2015).

În egală măsură, *pulchritudo*, *forma* reprezintă un criteriu al legitimității dinastice. Cum se știe, principiul meritocratic și funcțional instituit de Diocletianus a dat faliment imediat ce acesta a abdicat în 305, impunându-se, începând cu a doua dinastie flaviană, principiul dinastic. În acest context, frumusețea este considerată, precum imperiul, un *patrimonium* familial, o moștenire proprie caselor îndreptățite să domnească, devenind, alături de ideea de sacralitate (*sacratissimus imperator*) (Lassandro 2000) și de eternitate a principelui (*aeternus princeps*) (Balbuza 2017, 103-126), un pilon al stabilității și perpetuității dinastiei. Ce anume dădea legitimitate elecțiunii la *imperium* a lui Theodosius? O spune foarte explicit oratorul Latinus Pacatus Drepanius într-un discurs rostit în 389 la Roma în prezența suveranului, după ce acesta îl eliminase pe uzurpatorul Magnus Maximus: o patrie fericită (*felix patria*), o casă ilustră (*domus clara*), o vârstă necontaminată (*aetas integra*), o experiență în activități militare și în domeniul civil (*militarium civiliumque rerum usus*) și o frumusețe divină (*forma divina*) (*Pan.*, XII [2], 3, 6); *virtus* (valoarea, curajul), continuă oratorul, a făcut ca Theodosius să merite imperiul, dar, la aceasta, *forma* (frumusețea) și-a adus contribuția sa (*sed virtuti addidit forma suffragium*): *illa praestitit ut oporteret te principem fieri, haec ut deceret* („valoarea/curajul a făcut ca, în mod inevitabil, tu să devii împărat, frumusețea a garantat că se cuvine/se cade (să fii împărat)”) (*Pan.*, XII [2], 7, 1). Această frumusețe e moștenită, deoarece chiar tatăl său ar fi putut fi principe nu numai pentru bărbăția (*fortitudo*) și înțelepciunea (*sapientia*) sa, ci și pentru frumusețea fizică și demnitatea sufletească (*sed decore etiam corporis et dignitate potuerit*) (*Pan.*, XII [2], 6, 2). Constantinus, spunea, de asemenea, un orator anonim în 310, nu este un *candidatus*, ci succesorul legitim (*successor legitimus*), împăratul desemnat (*designatus imperii*) (*Pan.*, VII [6], 4, 1), deoarece de la tatăl său Constantius a trecut în el atâta asemănare fizică (*tanta ex illo in te formae similitudo transivit*), încât se pare că natura însăși (*Natura*) l-a imprimat pe primul în fizionomia (*vultus*) celui deal doilea (*Pan.*, VII [6], 4, 3-4). La rândul lor, după oratorul Nazarius, fiii lui Constantinus (*beatissimi Caesares*) (*Pan.*, X [4], 1, 1; 2, 3; 5, 5; 38, 6) (este vorba despre Crispus și Constantinus II) reflectă propria imagine a tatălui (*illis simulacrum*) (*Pan.*, X [4], 3, 7).

Diformitatea, urâtenia fizică (*deformitas*), în schimb, e caracteristică uzurpatorilor, subliniind, o dată în plus, ilegitimitatea, inadecvarea pentru principat; ele infamează, „demonizează” pe *tyrannus* (Lassandro 2000, 37-39): Carausius, care, în Britannia, se sustrăgea autorității lui Diocletianus și Maximianus, era catalogat de retorul Mamertinus în discursul rostit în 289 în cinstea diarhilor ca fiind mai mult decât oribilul păstor cu trei capete (*pastor trinium capites deformis*) (Gerion) – anume, un monstru mult mai teribil (*prodigium multo taetrius*) (*Pan.*, II [10], 2, 1). La fel,

¹ Them., *Or.*, I, 13: împăratul este „chipul perfect al lui Dumnezeu și reproduce condiția Sa cerească pe pământ”.

Maxentius, *tyrannus* care terorizase Roma până la înlăturarea de către Constantinus, era caracterizat într-un *panegyricus* proconstantinian din 313 drept *monstrum* (*Pan.*, IX [12], 3, 5) și *deformis prodigium* (*Pan.*, IX [12], 17, 2)¹.

Frumusețea imperială, ca a oricărei ființe divine, e luminoasă și radiantă (Iambl., *De myst. Aegypt.*, II, 3): *Princeps corusco sidere pulchrior... Quae digna formae laus erit igneae?* („O, principe mai frumos decât un astru sclipitor... Care laudă va fi demnă de frumusețea ta intensă/arzătoare/luminoasă ca o flacără?”), se întreba Claudius Claudianus în *Fescennina dicta Honorio Augusto et Mariae* (I, 1; 5), utilizând, așa cum a observat Ornella Fuoco, adjectivul *igneus*, sinonim cu *splendidus*, *lucidus*, *clarus*, pentru a hiperboliza frumusețea astrală, radiantă a lui Honorius (Fuoco 2013, 71). *Statua marmorea suo numine radians* stă scris pe o bază de statuie ridicată la Leptis cândva între 324 și 326 de guvernatorul provinciei Tripolitania în cinstea lui Constantinus. Observând folosirea neobișnuită de către lapicid a vb. *radiare*, sinonim, aproape, cu *fulgere*, cu scopul de a retoriciza luminozitatea orbitoare a *numen*-ului (forța divină pe care o degajă corpul imperial materializat statuar), Ignazio Tantillo a analizat cu subtilitate expresia în strânsă conexiune cu alte formule epigrafice ce evocă strălucirea statuiilor constantiniene (*statua aura fulgens*, *statua sub auro fulgens*, *statuam ... auri splend[ore fulgen]tem*, *statua aere insignis*, *statua auro inlustris*), dar și cu mențiunile din literatura panegiristă sau din opera eusebiană despre atributele solare ale figurii imperiale (Tantillo 2003a, 41-59; Tantillo 2003b, 985-1048).

Aceste trăsături ale frumuseții imperiale au generat în planul ideologiei politice tema așa-numitei fericirii imperiale care se revarsă precum o lumină binefăcătoare. Ea apare pentru prima dată în panegiristica din epoca diarhiei și a primei tetrahiei, cum o demonstrează un discurs din 291 al lui Mamertinus (*Pan.*, III [11]) și altul din 297 al unui anonim (*Pan.*, IV [8]), care, sub forma metaforei luminii care se ridică și se difuzează, emphasizează retoric bunăstarea universală generată de politica reformatoare a împăraților: diarhii Diocletianus și Maximianus, apoi tetrahiei Diocletianus, Maximianus, Constantius și Galerius inundă *tota Italia* și întreaga lume (*orbis*) cu o lumină strălucitoare (*clarior lux diffusa*), continuă, neîntreruptă de succesiunea zi-noapte, superioară, astfel, celei emanate de Soare și *cuncta sidera*, similară luminii eterne (*lux perpetua*) cu care Iupiter infuzează întregul univers (*mundus*); e o lumină binefăcătoare, care are drept efect *salus rei publicae*, *salus gentium* și o stare universală de fericire (*felicitas*): câmpurile încep să fie recultivate cu o fecunditate care întrece orice așteptare, culturile se dublează, grânarele se revarsă de atâtea cantitatea în exces de recolte, durata de viață crește, populația sporește, pădurile devin câmpuri (*Pan.*, III [11], 10-15; IV [8], 4, 3) – „obosim să tot cultivăm și să recoltăm (*metendo et vindemiando defecimus*)”, conchide Mamertinus (*Pan.*, III [11], 15, 4). A fost preluată întocmai de literatura proconstantiniană – panegirice (Constantin degajă o *serena lux*, spune, de exemplu, retorul Nazarius în 321) (*Pan.*, X [4], 5, 4), *carmina* ale lui Optatianus Porfyrius (*lux aurea mundi*; *lux aurea Romae*; *lux unica mundi*; *lux aurea*

¹ Vezi și *Pan.*, IX [12], 4, 3: comparația Maxentius-Constantinus: *ille despectissimae parvitatatis, detoris solutisque membris, nomine ipso abusiva appellatione mutilato, tu (quod sufficit dicere) tantus ac talis*.

saeculi) (Bruhat 2008; Wienand 2012, 419-444; Jones Hall 2024) și *Vita Constantini* a lui Eusebius (I, 43, 3). Se întâlnește și mai târziu, în epoca valentiniană, așa cum se desprinde din *Laudatio in Gratianum Augustum* a lui Symmachus rostită între 369-370: Gratianus este speranța unui nou ev (*noui saeculi spes*) (Symm., *Oratio* III, 2), al unui veac nou (*novum saeculum*) (Symm., *Oratio* III, 12), de aur (*aureum saeculum*), un veac al păcii, când Iustitia va reveni din cer pe pământ și când natura, deja fecundă, va garanta o abundentă recoltă (Symm., *Oratio* III, 9); de ce? pentru că aceasta anunța lumina nouă emanată de scaunele curule în momentul intrării în consulat a tânărului vlăstar imperial în ianuarie 366 (*vidimus in sellis curulibus nouum lumen*) (Symm., *Oratio* III, 2) (Pohlmann 2017, 112-123; Pohlmann 2018, 251-264).

Ideea tocmai discutată are o importanță aparte în teologia monarhiei sacre despre care aminteam, întrucât această luminozitate devine un fel de „cod” menit să protejeze „identitatea sacră și invulnerabilă a principelui” (da Silva 2015), se aseamănă cu o barieră ce oferă o accesibilitate limitată la persoana acestuia și impune un respect aproape religios (*veneratio*; *adoratio*) față de suveran (Emion 2020); cine reușește să ajungă în preajma împăraților și încearcă să-i privească, spunea oratorul Nazarius în 321, rămâne uluit, nefiind în stare să-i observe, pentru că e ca și cum ochii ar încerca să privească soarele (*Pan.*, X [4], 5, 1).

Elementul central al chipului aproape imaterial al împăratului îl reprezintă ochii, care, prin strălucirea, mărimea (*tam ingentes oculi*, se menționează în *Epitome de Caesaribus* despre ochii lui Theodosius) (*Epit. de Caes.*, XLVIII, 8) și imobilitatea lor hipnotizantă, probează o dată în plus frumusețea excepțională a principelui și caracterul suprauman al acestuia. Exemplele sunt foarte multe în literatura/istoriografia târzie, dar redăm aici câteva: „privirea ochilor săi /ai lui Alexander Severus – n.n./ era ca un foc dogoritor, ca o flacără puternică pe care n-o poți privi multă vreme” (*Nimius ardor oculorum et diutius intuentibus gravis*), citim în *Historia Augusta* (*SHA, Alex. Sev.*, XIV, 6); Claudius II Gothicus, se arată tot acolo, avea ochi strălucitori (*oculi ardenti*) (*SHA, Claud.*, XIII, 5); chiar și obosit, transpirat și acoperit de praf din cauza drumului, spunea oratorul Claudius Mamertinus într-o *gratiarum actio* rostită în 362, împăratul Iulian are ochi care scânteiază de lumina stelelor (*micantia sidereis ignibus lumina*) (*Pan.*, XI [3], 6, 4); deși încă *puer*, scrie Ammianus Marcellinus în *Res gestae*, pe Gratianus îl recomanda ca *Augustus* (în 367), printre altele, lumina strălucitoare a ochilor (*oculorum flagrantior lux commendabat*) (Amm., XXVII, 6, 15). În portretistica literară imperială, motivul coboară la Suetonius, în biografia lui Augustus (*Aug.*, 79, 2), fiind reluat întocmai în *Epitome de Caesaribus*, la începutul veacului al V-lea:

Fuit... corpore toto pulcher sed oculis magis; quorum aciem clarissimorum siderum modo uibrans libenter accipiebat cedi ab intendendibus tamquam solis radiis aspectui suo. A cuius facie dum quidam miles oculos auerteret et interrogaretur ab eo cur ita faceret, respondit: „Quia fulmen oculorum tuorum ferre non possum”. („A fost frumos cu totul la trup, dar mai ales la ochi; făcând să le scapere strălucirea, aidoma celor mai luminoase stele, era flatat că cei ce-l vedeau se

fereau de privirea lui ca de razele soarelui. Când un soldat și-a întors ochii de la fața lui și a fost întrebat de el de ce o face, a răspuns: «Fiindcă nu pot îndura fulgerul privirilor tale»).

Dar banalitatea prozaică a descrierii lui *fulgor/ardor oculorum* tinde să lase loc unor mesaje mai profunde, apropiate de spiritualitate, aflate în concordanță cu preceptele filosofice, în special plotiniene¹, și tendințele estetice ale epocii, cum subliniam deja mai sus: ochii sunt sursa principală a frumuseții strălucitoare a suveranului, dovada tensiunii spirituale pe care acesta o emană, garanția unui principat exercitat rectiliniu.

Această strălucire naturală este accentuată de *insignia*, aspect asupra căruia sursele târzii insistă constant; iată câteva exemple: de îndată ce a primit dreptul de a purta vestimentația și însemnele puterii imperiale, scria biograful său anonim de la sfârșitul veacului al IV-lea, Diadumenius „a devenit strălucitor ca un astru, ca ceva din cer...” (*Hic ubi primum indumenta coccea et purpurea ceteraque castrensia imperii insignia accepit, quasi sidereus et caelestis emicuit*) (SHA, *Diad.*, III, 3); capul divin al lui Maximianus Herculus, arăta oratorul Mamertinus în 289, e încins de lumină ca o aureolă (*illa lux divinum verticem claro orbe complectens*), fapt datorat diademei de aur cu 12 raze pe care o purta (*Pan.*, II [10] 3, 2); când a fost numit *Caesar* la Mediolanum în 355, scria Ammianus Marcellinus, Iulianus strălucea în splendoarea purpurei (*digna suscipiebant imperatorii muricis fulgore flagrantem*) (Amm., XV, 8, 16) – ales Augustus, strălucea în îmbrăcămintea de împărat (*fulgentem eum augusto habitu*) (Amm., XX, 4, 22); intrând în Roma în 357 cu o ținută statuară și hieratică, Constantius al II-lea era încadrat de soldați ale căror scuturi, coifuri și platoșe radiau într-o lumină strălucitoare (*carusco lumine radians*) (Amm., XVI, 10, 8). Astfel, această strălucire, această frumusețe luminoasă indusă reflectă două mutații semnificative din ideologia monarhiei imperiale: 1) caracterul liturgic, imprimat de sacralitate și mister, pe care îl îmbracă orice act public al suveranului (Rollinger 2024); 2) accentul pus din ce în ce mai puternic pe dimensiunea simbolică a corpului împăratului, devenit sinonim cu însemnele demnității imperiale, așa cum se desprinde fără echivoc din descrierea făcută de Eusebius de Caesarea lui Constantinus în momentul intrării acestuia în sala sinodului de la Niceea și pe care o redăm într-o traducere mai liberă: împăratul părea ca un înger celest al Domnului, purtând un veșmânt strălucitor ce arunca în jur talazurile de fulgere ale purpurei, împodobită fiind cu lumini strălucitoare de aur și pietre prețioase; acesta era aspectul său fizic (σῶμα); dar era clar că era ornat în suflet cu frica de Dumnezeu și devoțiunea; așa o arătau ochii ce priveau în jos, roșeața așternută în obraji, felul în care pășea și, de altfel, întreaga sa înfățișare, statura ce-o depășea pe a tuturor celor aflați în preajmă, frumusețea persoanei sale, splendida armonie a corpului și vigoarea de nebiruit a trupului – calități care, unite cu

¹ După Porphyrios, primul tratat din prima Enneadă a lui Plotin – *Despre frumos* (I, 6) – începea astfel: „Frumosul este în special în privire...” (VP, 4; 24).

blândețea de caracter și bunătatea, puneau în lumină, mai bine decât orice discurs, excelența sufletului său (ψυχή). (VC, III, 10, 3-4) (Meister 2022, 393-408).

Referințe bibliografice

Ediții de izvoare folosite

- Ammianus Marcellinus, *Istoria romană*, studiu introductiv, traducere, note și indice David Popescu, București, Editura Științifică, 1982.
- Ammiano Marcellino, *Le storie*, a cura di Antonio Selem, Torino-Novara, UTET-De Agostini Libri, 2013.
- Sextus Aurelius Victor, *Libers de Caesaribus. Carte despre împărați, editio bilinguis/editie bilingvă*, ediția a II-a revizuită și adăugită, traducere, considerații privind limba și stilul și notă asupra ediției de Mihaela Paraschiv, ediție îngrijită, abrevieri, studiu introductiv, ediții de izvoare folosite, notă asupra ediției, note și comentarii, apendice și indice de Nelu Zugravu, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, 2022.
- Pseudo-Aurelius Victor, *Epitome de Caesaribus. Epitomă despre împărați, editio bilinguis*, traducere și considerații lingvistice de Mihaela Paraschiv, ediție îngrijită, abrevieri, studiu introductiv, note și comentarii, indice de Nelu Zugravu, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, 2012.
- Claudii Claudiani *Carmina Minora*, introduzione, traduzione e commento a cura di Maria Lisa Ricci, presentazione di Luigi Piacente, Bari, Edipuglia, 2001.
- Claudio Claudiano *Fescennina dicta Honorio Augusto et Mariae*, a cura di Ornella Fuoco, Bari, Cacucci Editore, 2013.
- Eunapio, *Vite di filosofi e sofisti*, testo greco a fronte, introduzione, traduzione, note e apparati di Maurizio Civiletti, Milano, Bompiani, 2007.
- Eusebio di Cesarea, *Vita di Costantino*, testo greco a fronte, introduzione, traduzione e note di Laura Franco, Milano, BUR Rizzoli, 2010.
- Eusèbe de Césarée, *La théologie politique de l'Empire chrétien. Louanges de Constantin (Triakontaétérikos)*, introduction, traduction et notes par Pierre Maraval, Paris, Les Éditions du CERF, 2001.
- Herodian, *Istoria Imperiului roman după Marcu Aureliu*, traducere, introducere și note de Radu Alexandrescu, București, Editura Academiei, 1960.
- Histoire Auguste. Les empereurs romains des IIe et IIIe siècles*, édition bilingue latin-français, traduction du latin par André Chastagnol, Paris, Robert Laffont, 1994.
- Iamblichos, *Misteriile egiptenilor*, traducere din limba greacă, studiu introductiv, note și comentarii de Tudor Dinu, Iași, Polirom, 2003.
- L'Empereur Julien, *Oeuvres complètes*, I/1, *Discours de Julien César*, texte établi et traduit par J. Bidez, deuxième tirage, Paris, Les Belles Lettres, 1972; II/2, *Les Césars. Sur Hélios-Roi. Le Misopogon*, texte établi et traduit par Christian Lacombrade, Paris, Les Belles Lettres, 1964.
- Menander Rhetor, edited with translation and commentary by D. A. Russell and N. G. Wilson, Oxford, At the Clarendon Press, 1981.
- Panegirici Latini*, a cura di Domenico Lassandro e Giuseppe Micunco, Torino, UTET, 2000.
- Plinio il Giovane, *Panegirico a Traiano*, testo latino a fronte, a cura di Giulio Vannini, Milano, Mondadori, 2019.
- Porphyrios, *Viața lui Plotin*, în românește de Adelina Piatkowski, Cristian Bădiliță și Cristian Gașpar, ediție îngrijită de Cristian Bădiliță, Iași, Polirom, 1998.
- Suetonius, *Viețile celor doisprezece cezari*, traducere din limba latină, prefată și anexe Gheorghe Ceașescu, Debreceen, Rao, 1998.
- Symmaque, *Discorsi*, texte établis, traduits et commentés par Jean-Pierre Callu, Paris, Les Belles Lettres, 2009.
- Temistio, *Discorsi*, a cura di Riccardo Maisano, Torino, UTET, 1995.

Bibliografie secundară

- Ash, R., Mossman, J., Titchener, F. B. (eds.). 2015. *Fame and Infamy. Essays on Characterization in Greek and Roman Biography and Historiography*, Oxford Scholarship Online.
- Ash, Rhiannon. 2016. *Never say die! Assassinating emperors in Suetonius' Lives of the Caesars*. In: De Temmerman, K., Demoen, K. (eds.). *Writing Biography in Greece and Rome. Narrative Technique and Fictionalization*. Cambridge: Cambridge University Press, p. 200-216.
- Baar, Manfred. 2012. *Das Bild des Kaisers Tiberius bei Tacitus, Sueton und Cassius Dio*. Stuttgart: De Gruyter.
- Balbuza, Katarzyna. 2017. *Aeternus Augustus in der Titulatur der römischen Kaiser im späten 3. und im 4. Jh.* In: „Studia Europaea Gnesnensia”, 16, p. 103-126.
- Baragwanath, Emily. 2017. *Intertextuality and Plural Truths in Xenophon's Historical Narrative*. In: Ruffell, I., Hau, L. (eds.). *Truth and History in the Ancient World. Pluralising the Past*. New York-London: Routledge, p. 155-171.
- Baroud, George. 2022. *Readership and Reading Practices of Ancient History in the Early Roman Empire: Tacitus' Accessions of Tiberius and Nero as a Case Study in Affective Historiography*. In: Baumann, M., Liotsakis, V. (eds.). *Reading History in the Roman Empire*. Berlin-Boston: De Gruyter, p. 149-173.
- Becker, Audrey. 2024. *La colère du prince dans les discours philosophiques antiques. De Sénèque à Lactance, quelques éléments de réflexions*. In: „Rives méditerranéennes”, 65, p. 23-36.
- Benoist, Stéphane. 2012. *Le prince nu. Discours en images, discours en mots. Représentation, célébration, dénonciation*. In: Gherchanoc, F. Huet, V. (eds.). 2012. *Vêtements antiques. S'habiller, se déshabiller dans les mondes anciens*. Paris : Editions Errance, p. 261-278.
- Bogdanović, Jelena. 2018. *Perceptions of the Body and Sacred Space in Late Antiquity and Byzantium*. London and New York: Routledge.
- Borghart, P., De Temmerman, K. (eds.). 2010. *Biography and Fictionality in the Greek Literary Tradition*. Ghent: Academia Press.
- Bruhat, Marie-Odile. 2008. *Une poétique du vœu : inspiration poétique et mystique impériale dans le poème XIX (et quelques autres) d'Optatianus Porfyrius*. In: „Dictynna”, 5 (<http://dictynna-revues.org/369>).
- Burgersdijk, Diederik. 2016. *Qui vitas aliorum scribere orditur. Narratological implications of fictional authors in the Historia Augusta*. In: De Temmerman, K., Demoen, K. (eds.). *Writing Biography in Greece and Rome. Narrative Technique and Fictionalization*. Cambridge: Cambridge University Press, p. 240-256.
- Cadenas González, Alejandro. 2016. *The Veneration of Imperial Images between the Constantinian and Theodosian dynasties*. In: „Potestas”, 9, p. 93-108.
- Cartoux, Aliénor, Orsini, Sarah. 2018. *Introduction – Le miroir du Prince dans l'Antiquité : le paradoxe d'un genre inexistant ?*. In «Interférences» [En ligne], 11 | 2018, mis en ligne le 26 juillet 2018, consulté le 01 mai 2019. URL : <http://journals.openedition.org/interferences/6381>.
- Chazal, Benoît. 2021. *La Rhétorique du blâme dans l'Histoire Auguste*. Paris: Classiques Garnier.
- Chrysantou, Chrysantos S. 2018. *Plutarch's >Parallel Lives<. Narrative Technique and Moral Judgement*. Berlin-Boston: De Gruyter.
- Cullhed, Anders. 2015. *The Shadow of Creusa. Negotiating Fictionality in Late Antique Latin Literature*, Translated by Michael Knight, Berlin-Boston: De Gruyter.
- Daguet-Gagey, Anne, 2022. *L'empereur ou la vertu incarnée : l'exaltation de la geste impériale*. In: Gangloff, Anne (ed.). *Qualités et vertus de l'empereur dans les inscriptions d'Auguste au début du règne de Constantin. « Miroirs au prince » ? The Emperor's Qualities and Virtues in the Inscriptions from Augustus to the Beginning of Constantine's Reign. "Mirrors for Princes"?*, Leiden-Boston: Brill, p. 281-309.
- De Blois, L., Bons, J., Kessels, T., Schenkeveld, D. M. (eds.). 2004. *The statesman in Plutarch's works. Proceedings of the Sixth International Conference of the International Plutarch Society. Nijmegen/Castle Hernen, May 1-5, 2002*, vol. 1-2, Leiden-Boston: Brill.
- De Temmerman, Koen (ed.). 2020. *The Oxford Handbook of Ancient Biography*. Oxford University Press.

- De Temmerman, K., Demoen, K. (eds.). 2016. *Writing Biography in Greece and Rome. Narrative Technique and Fictionalization*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dzielska, M., Twardowska, K. (eds.). 2013. *Divine Men and Women in the History and Society of Late Hellenism*. Kraków: Jagiellonian University Press.
- Emion, Maxime. 2020. *Matérialiser la frontière autour de l'empereur dans l'Antiquité tardive*. In: «Frontière·s», 3 (<https://doi.org/10.35562/frontieres.363>).
- Fantuzzi, Marco. 2013. *Achilles in Love: Intertextual Studies*, Oxford Scholarship Online.
- Foa, J., Malamut, É., Zaremba, Ch. (eds.). 2016. *La mort du prince. De l'Antiquité à nos jours*. Aix-en-Provence: Presses Universitaires de Provence.
- Fögen, T. Lee, M. M. (eds.). 2009. *Bodies and Boundaries in Graeco-Roman Antiquity*. Berlin-New York: De Gruyter.
- Frazão José, Natália. 2014. *Imagem e Poder: Considerações iniciais acerca das imagens discursivas sobre Augusto nas Biografias e Histórias do Principado Romano (séculos I a. C. a III d.C.)*. In: „De rebus antiquis”, IV/4, p. 78-99.
- Gangloff, Anne. 2019. *Pouvoir impérial et vertus philosophiques. L'évolution de la figure du bon prince sous le Haut-Empire*. Leiden-Boston: Brill.
- Gangloff, Anne (ed.). 2022. *Qualités et vertus de l'empereur dans les inscriptions d'Auguste au début du règne de Constantin. « Miroirs au prince » ? The Emperor's Qualities and Virtues in the Inscriptions from Augustus to the Beginning of Constantine's Reign. "Mirrors for Princes"?*. Leiden-Boston: Brill.
- Gangloff, A., Maire, B. (eds.). 2020. *La santé du prince. Corps, vertus et politique dans l'Antiquité romaine*. Grenoble: Éditions Jérôme Millon.
- Gangloff, A., Gorre, G. (eds.). 2022. *Le corps des souverains dans les mondes hellénistique et romain*. Rennes: Presses universitaires de Rennes.
- García Ruiz, M. P., Quiroga Puertas, A. J. (eds.). 2021. *Emperors and emperorship in late antiquity: images and narratives*. Leiden-Boston: Brill.
- Gál, Ota. 2022. *Plotinus on beauty: beauty as illuminated unity in multiplicity*, Leiden-Boston: Brill.
- Grant, Michael. 2005. *Greek and Roman Historians. Information and Misinformation*. London and New York: Routledge-Taylor & Francis.
- Huet, V., Rosso, E. 2022. *Le corps de l'empereur romain et de ses doubles divins. À propos d'images*. In: Gangloff, A., Gorre, G. (eds.). 2022. *Le corps des souverains dans les mondes hellénistique et romain*. Rennes: Presses universitaires de Rennes, p. 193-230.
- Husquin, Caroline. 2020. *L'intégrité du corps en question. Perceptions et représentations de l'atteinte physique dans la Rome antique*. Rennes: Presses universitaires de Rennes.
- Icks, Martijn. 2024. *The Crimes and Vices of Elagabalus. Building Blocks for a Character Assassination*. In: „Classica et Christiana”, 19/2, p. 641-657.
- Icks, M., Shiraev, E. (eds.). 2014. *Character Assassination throughout the Ages*. New York: Palgrave and Macmillan.
- Jacobs, Susan G. 2018. *Plutarch's Pragmatic Biographies. Lessons for Statesmen and Generals in the Parallel Lives*. Leiden-Boston: Brill.
- Jones Hall, Linda. 2024. *The Poems of Optatian. Puzzling out the Past in the Time of Constantine the Great*, New York: Bloomsbury Publishing.
- Kelly, Gavin. 2009. *Ammianus Marcellinus. The Allusive Historian*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kemezis, Adam. 2018. *The Fictions of Tradition in the Later Lives of the Historia Augusta*. In: Devillers, O., Battistin Sebastiani, B. (eds.). *Sources et modèles des historiens anciens*. Bordeaux: Ausonius Éditions, p. 302-312.
- Klooster, Jacqueline. 2020. *Ancient Biographies of Statesmen*. In: De Temmerman, Koen (ed.). *The Oxford Handbook of Ancient Biography*. Oxford University Press, p. 323-333.
- Lassandro, Domenico. 2000. *Sacratissimus Imperator. L'immagine del princeps nell'oratoria tardoantica*. Bari: Edipuglia.
- Leatherbury, Sean V. 2023. *Speaking for and against the Imperial Portrait Statue in Late Antiquity: Libanius's Orations 19-22 and John Chrysostom's Homilies on the Statues (387 C.E.)*. In: „Journal of Early Christian Studies”, 31/4, p. 543-573.

- Le Doze, Philippe (ed.). 2021. *Le costume de prince. Vivre et se conduire en souverain dans la Rome antique d'Auguste à Constantin*. Rome: Publications de l'École française de Rome.
- Le Person-Rolland, Gwenaëlle. 2022. *La physiognomonie et l'iconographie des souverains hellénistiques*, In: Gangloff, A., Gorre, G. (eds.). *Le corps des souverains dans les mondes hellénistique et romain*. Rennes: Presses universitaires de Rennes, p. 35-56.
- L'Huillier, Marie-Claude. 1986. *La figure de l'empereur et les virtus impériales. Crise et modèle d'identité dans les Panégyriques latins*. In : *Les grandes figures religieuses. Fonctionnement pratique et symbolique dans l'antiquité* (Besançon, 25-26 avril 1984). Paris : Les Belles Lettres, p. 529-583.
- L'Huillier, Marie-Claude. 1992. *L'empire des mots. Orateurs gaulois et empereurs romains 3e et 4e siècles*, Paris: Les Belles Lettres.
- Manders, E., Slootjes, D. (eds.). 2020. *Leadership, Ideology and Crowds in the Roman Empire of the Fourth Century AD*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Marmodoro, A., Cartwright, S. (eds.). 2018. *A History of Mind and Body in Late Antiquity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Marone, Paola. 2016. *Il tema del Christus versus Sol nella letteratura cristiana antica*. In: „Annales theologici”, 30, p. 371-382.
- Meister, Jan Bernhard. 2012. *Der Körper des Princeps. Zur Problematik eines monarchischen Körpers ohne Monarchie*, Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Meister, Jan B. 2022. *Corps et insignes. D'un corps monarchique sans monarchie à un corps monarchique avec monarchie ?*. In: Gangloff, A., Gorre, G. (eds.). *Le corps des souverains dans les mondes hellénistique et romain*. Rennes: Presses universitaires de Rennes, p. 393-408.
- Miles, Margaret R. 1999. *Plotinus on Body and Beauty. Society, Philosophy, and Religion in Third-Century Rome*. Oxford-Malden: Blackwell Publishers.
- Moreno-Ferrero, Isabel. 2013. *El retrato de Teodosio I (Epit. 48): una encrucijada imperial en la caracterización imperial de la Antigüedad Tardía / Theodosius I protrait (Epit. 48): a crossroad on the characterization of the emperor in Late Antiquity*. In: García-Gasco, R., González Sánchez, S., de la Fuente, D. H. *The Theodosian Age (A.D. 379-455). Power, place, belief and learning at the end of the Western Empire*. Oxford: Archaeopress (BAR International Series 2493), p. 133-144.
- Neira Faleiro, Concepcion. 2003. *La plenitudo potestatis e la veneratio imperatoris come principio dogmatico della politica della tarda antichità; un esempio chiaro: la Notitia Dignitatum*. In: De Blois, L., Erdkamp, P., Hekster, O., de Kleijn, G., Mols, S. (eds.). *The Representation and Perception of Roman Imperial Power. Proceedings of the third workshop of the International Network Impact of Empire (Roman Empire, c. 200 B.C. – A.D. 476)*, Netherlands Institute in Rome, March 20-23, 2002. Amsterdam: J.C. Gieben Publisher, p. 170-185.
- Neri, Valerio. 2004. *La bellezza del corpo nella società tardoantica. Rappresentazioni visive e valutazioni estetiche tra cultura classica e cristianesimo*. Bologna: Pàtron editore.
- Neri, Valerio. 2017. *Il corpo luminoso dell'imperatore*. In: Giuffrida, C., Cassia, M. (eds.). *I disegni del potere, il potere dei segni. Atti dell'Incontro di studio* (Catania, 20-21 ottobre 2016). Ragusa: Edizioni di storia e studi sociali, p. 57-66.
- Neri, Valerio. 2019. *The Emperor as Living Image in Late Antique Authors*. In: „RIHA Journal 0223”. 30 September 2019.
- O'Gorman, Ellen. 2009. *Intertextuality and historiography*. In: Feldherr, Andrew (ed.). *The Cambridge Companion to the Roman Historians*. New York: Cambridge University Press, p. 231-242.
- O'Meara, D., Schamp, J. (eds.). 2006. *Miroirs de prince de l'Empire romain au IVe siècle*. Academic Press Fribourg.
- Perez, Stanis. 2020. *Qu'est-ce que la biohistoire politique ? Retour sur un nouvel outil historiographique*. In : Gangloff, A., Maire, B. (éds). *La santé du prince. Corps, vertus et politique dans l'Antiquité romaine*, Grenoble : Éditions Jérôme Millon, p. 17-20.

- Pohlmann, Janira Feliciano. 2017. *O jovem imperador Graciano e a esperança de um novo século na Laudação ao augusto Graciano, de Quinto Aurélio Símaco (369 d.C.)*. In: „Phoînix”, 23, p. 112-123.
- Pohlmann, Janira Feliciano. 2018. *A “Idade de Ouro” promovida por Graciano nos panegíricos de Quinto Aurélio Símaco Eusébio (século IV d.C.)*. In: Corsi Silva, S., da Costa Campos, C. E. (eds.). *Corrupção, crimes e crises na Antiguidade*, Rio de Janeiro: Desalinho, p. 251-264.
- Pottier, Bruno. 2016. *La biographie d’Alexandre Sévère dans l’Histoire Auguste : un miroir des princes Honorius et Arcadius*. In: Freu, C., Janniard, S., Ripoll, A. (éds.). «*Libera curiositas*». *Mélanges d’histoire romaine et d’antiquité tardive offerts à Jean-Michel Carrié*. Turnhout : Brepols, p. 405-418.
- Prost, F., Wilgaux, J. (eds.). 2006. *Penser et représenter le corps dans l’Antiquité*. Rennes: Presses universitaires de Rennes.
- Prusac, Mariana. 2011. *From Face to Face. Recarving of Roman Portraits and the Late-Antique Portrait Arts*. London-Boston: Brill.
- Rohrbacher, David. 2010. *Physiognomics in Imperial Latin Biography*. In: „Classical Antiquity”, 29/1, p. 94-103.
- Rohrbacher, David. 2016. *The Play of Allusion in the Historia Augusta*, The University of Wisconsin Press.
- Roisman, Joseph. 2017. *Alexander and the Amazonian Queen: Truth and Fiction*. In: Ruffell, I., Hau, L. (eds.). *Truth and History in the Ancient World. Pluralising the Past*. New York-London: Routledge, p. 250-266.
- Rollinger, Christian. 2024. *Zeremoniell und Herrschaft in der Spätantike Die Rituale des Kaiserhofs in Konstantinopel*, Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Ross, Alan J. 2016. *Ammianus’ Julian. Narrative and Genre in the Res Gestae*, Oxford University Press.
- Rosso, E. 2014. *Empereurs dotés d’attributs divins, ou dieux à visages d’empereurs ? Les représentations impériales « théomorphes »*. In: Huet, V., Gherchanoc, F. (eds.). *De la théâtralité du corps aux corps des dieux dans l’Antiquité. Actes du colloque de Brest, UBO, 21-22 juin 2012*, Brest: CRBC U, p. 217-260.
- Samoilenko, S. A., Icks, M., Keohane, J., Shiraev, E. (eds.). 2020. *Routledge Handbook of Character Assassination and Reputation Management*. New York: Routledge-Taylor & Francis.
- da Silva, Gilvan Ventura. 2015. *Reis, santos e feiticeiros. Constância II e os fundamentos místicos da basileia (337-361)*. Vitória: Edufes.
- Schulz, Verena. 2019. *Deconstructing Imperial Representation. Tacitus, Cassius Dio, and Suetonius on Nero and Domitian*. Leiden-Boston: Brill.
- Smith, Justin Marc. 2016. *Why Bioç? On the Relationship Between Gospel Genre and Implied Audience*. London: Bloomsbury T&T Clark, London.
- Squire, Michael. 2016. *‘How to Read a Roman Portrait’? Optatian Porfyrý, Constantine and the vultus Augusti*. In: “Papers of the British School at Rome”, 84, p. 179-240.
- Tantillo, Ignazio. 2003a. *Attributi solari della figura imperiale in Eusebio di Cesarea*. In: „Mediterraneo Antico”, 6, p. 41-59.
- Tantillo, Ignazio. 2003b. *L’impero della luce. Riflessioni su Costantino e il sole*. In: „MEFRA”, 115, p. 985-1048.
- Taveira Baptista, N. H., Ribeiro Leite, L. 2021. *Revisiting Domitian: Epideictic Portraits of a Controversial Emperor*. In: Devillers, O., Battistin Sebastiani, B. (eds.). *Sources et modèles des historiens anciens*, vol. 2, Bordeaux: Ausonius Éditions, p. 263-283.
- Tsuchihashi, Shigeki. 2015. *The Likeness to God and the Imitation of Christ: The Transformation of the Platonic Tradition in Gregory of Nyssa*. In: Dunn, G. D., Mayerp, W. (eds.). *Christians Shaping Identity from the Roman Empire to Byzantium. Studies Inspired by Pauline Allen*, Leiden-Boston: Brill, p. 100-116.
- Urbano, Arthur P. 2013. *The Philosophical Life Biography and the Crafting of Intellectual Identity in Late Antiquity*. The Catholic University of America Press Washington, D.C.

- Vidén, Gunhild 2018. *Bodily Attributes and Authority: Descriptions of the Body in Suetonius' Biographies*. In: Thorsen, T. S., Harrison, S. (eds.). *Dynamics of Ancient Prose. Biographic, Novelistic, Apologetic*, Berlin-Boston: Walter de Gruyter GmbH, p. 37-48.
- Wienand, Johannes. 2012. *Die Poesie des Bürgerkriegs. Das Constantinische aureum saeculum in den carmina Optatians*. In: *Costantino prima e dopo Costantino. Constantine before and after Constantine*. Bari: Edipuglia, p. 419-444.
- Woodman, A. J. 2015. *Tacitus and Germanicus. Monuments and Models*. In: Ash, R., Mossman, J., Titchener, F. B. (eds.). *Fame and Infamy. Essays on Characterization in Greek and Roman Biography and Historiography*. Oxford Scholarship Online, p. 254-268.
- Zugravu, Nelu. 2022. *Veterum principum exempla superare: un motiv retoric și ideologic în epigrafia, istoriografia și oratoria latină târzie*. In: „Classica et Christiana”, 17/1, p. 309-335.